

مادهکان

مادهکانیش یه کیک له قه و مه کانی میزوپۆتامیا یا مه نزومهی زاگروسی و یا راشکاوانه تر بلین یه کیک له تیره کانی کوردانن، وهک هه موو ئه و تیرانه ی له سهریان دواوین موتالایان له سه ر ده کری. به لام ئه گهر وهک هیندیک لایان وایه جیا له و قه ومانه نو به ستراره به قه و مه کانی کۆچهری دواترن (که وانیه) و له سه ر ئاریاییه کۆچهرییه کان دینه حیساب، ئیتر باس کردن له سه ر مادهکان له چوارچیوهی باسی ئیمه دا ناگونجی.

پیشتر ئاماژه مان به وه کرد که به شی زۆری لیکۆله ره وه کان، قه و مه کانی کوردیان (لیلویی، کاسی، کۆتی و...) یان به دانیشتوانی بنه پهرتی خاکی ماد (مادی رۆژئاوا و باکووری بین النهرین تا ئاخری جزیره له باکووری خاکی سووریه ی ئیستا) ده زانن و به راستیش له سه رده می زۆر دیرینه وه واته له عه سری به ردین (عصر حجر = پالئۆلیت) که شوین شوینه واری بنی ئاده م له وه ده قهره که وتوون، جگه له وه قه ومانه، بنی ئاده می تر لیترانه نه ناسراوه. هه روهک ئه و پۆژانه - ره زبه ری 1374 ی هه تاوی - زاناکانی ئه مریکایی جهنده کی ژنیکیان له ده وروبه ری "زاخۆ" ی کوردستانی عیراق دۆزیوه ته وه که هی پینج هه زار سال پیش زایینه و له شوباری خه لکی ئه و مه لبه نده دایه. هه ر له وه سه رده مانه دا

¹ له زمانی کوردی دا مانای مه جازی "سه رسپی"، "ژنی دنیادیتوو، ژیرو کارنامه یه" ئه وه به که م جاریشه که به تایبه تی دوا ی ئیسلام باسی سه کاکان دینه گۆرئ و له بوونیان له ماننا (موکریان) ده دویژن و گوندیکیش به نیتیوی سیت یا قه لای سیت هه یه.

² به بیی هه واله رادیویییه جۆراوجۆزه کان له رۆژی 1374/7/6 یهک له وان رادیو له نده نو

(لانی که م له هزاره ی سیهه می بهر له زاین) وپرای باس له گهل ټو قه ومانه باسی ماده کانیش له شوینی زور دوورتر له و سهرده مه ی باس مان کرد باسی ماده کانیش کراوه.^{2.1} جا هر به له بهرچاو گرتنی ټوهی که ټیمه ماده کان به یه کیک له لقه کانی مهنزومه ی زاگروس و به شیک له خه لکی خاکی کوردستان دهنانین، باس له م بواره و له م به شه دا به پیویست دهنانین.

موتالا له سهر قهومی ماد له روانگه ی میژووی یه وه، له سهر بنه مای بچوونه کانی ټوپوی، به گویره ی وهی "ا.م. دیاکونوف" ههروه بچوونی "لینورمان" ده بی له دوو فاکتوری جیاواز دا ټه نجام بدهین. 1- له سهر بنه مای نووسراوه کونه کان که به شیوه ی ټاسایی لیکدانه وه و نووسراوه کانی "کتسیاس"، "هیرودوت"، "تهورات" و ... به رټاورد کردنی ټوان له گهل یه کتر جی به جی ده بی، 2- له سهر بنه مای که لک وهرگرتن له نووسراوه میخی یه کانی به دهسته وهن که به شی دووه می که تیبه کانی هه خامه نشیان به زمانی مادی دهنانی، له و بچوونه دابوون که ده توانن بۆ دهرکی راستی یه کان و چلونا یه تی میژووی ماد که لک وهریگرن.³ که چی دوا یه دهرکه وت که به شی دووه می که تیبه کان به زمانی عیلامین.

یه که م پیشه نگی ټو بچوونه که هر خو شی دهستی دایه به پپوه بردنی گه لاله که "فرانسو النورمان h.lenormant"⁴ بوو. مه وزووعیکی زور سهرنج راکیش که به دوا ی ټم راو بچوونه هاته گوړی ټوه بوو که زیاتر ده یانگوت "هیندو ټوروپاییه کانی" مادی خواروو، له سهرده مه کانی پیشووتره وه ببوونه هیندو ټوروپایی! □ له وهش سهرنج راکیشتر ټوه یه که وپرای بیده نگی

¹ له لاپه ره کانی 102 تا 106 ی ټم کتیبه ی بهرده ستان پروان.

² تهورات کتیبی پیرو زو قاموس له نه خشه یه دا که شوینی دانیشتنی قه ومه کانی دوا ی ټوفانی نوح له باکووری دهریای سوورو روژ هه لاتی که نداوی عه قه به به دهسته وه یه مه لبه ندنیک ی به ټیوی ماده کان تی دا دیاری کراوه له وین دا "المیدانین" یان پی ده لټین که له ټولادی حامی کوری نوح بوونه. کتیبی قاموسیش له لاین "مستیر هاکس" ی ټه مریکایی به ټینگلیسی وهرگپردراوه.

³ له سهره تایه ک بۆ ټپرسینه وه ی میژووی ماد له ا.م. دیاکونوف لاپه ره ی 69 به دوا وه لاپه ری 441 به دوا پروان.

⁴ H. Lenormant: Letters assyriologiques sur L'histoire et les antiquites de L' asie ant'erieure paris 1871, Premiere Lettre: Sur La monarchie des Medes. T.I.

⁵ وهک ا.م. دیاکونوف، ج راولنسوزن و ... له هه موویان گرینگر "ا.میر" که له لاپه ری 14 به دوا وه ی:

E.Meyer. Die altesen dateierten zeugnisse der Lranischen Sprache Kuhn's Z.T Vgl. Spr. XL11.1908

له وشتهی که کۆچبه رهکانی تازه هاتوو له کۆچبه ره کۆنهکان که ده بی بلین دانیشتوانی سهرهکی و له میژینهی ئه و خاکه بوون و به دواى نیشتهجی بوونی چهند سهده له شوینه بوونه خاوهنی فرههنگ و شارستانییه تی تایبهت به خویان که ئیمه پیشتر به هیندیك له و شتانه ئاماژه مان کردوه (له تهواوی ئه و قسانه دا خوینهر ده بی سهرنج بداته ئه و دیرانهی که تییان دا زۆریه میژوونوسان، ئه وانه به ماده سهرهکی و خاوهن فرههنگ ده ناسنو و بایه خیان بۆ داده نین که له هه زاره ی یه که می بهر له زاین هاتوونه ته سهر ئه و خاکه) ئه و بیرو هزرهیشیان وا بردۆته نیو میشکی خه لکه وه که ئاریایه تازهکان دانیشتوانی سهرهکی و پیشووی خۆجییان که شیاوی ژیانیکی میژوویی سهر به ست نه بوون وه پاش داوه.¹ دیاریش نیه که ئه و که سانه بۆ له خویان پرسیار نه کردوه، کاتیک ئه و قه ومه توانیویه تی چهند چه رخ به سهر یه کیک له گه وره ترین ناوه ندهکانی مه ده نیهت (بابیل و سۆمیرو ئاکاد) ده سه لات پهیدا که ن و زال بن چۆن ده بی ئه و شتانه یان له سهر بلین؟ ئه ی چۆن ئه وکات که زال بوون شیاوی ئه و ژیا نه میژوویی و سهر به سته بوون؟ ئه ی "پراشک" و "مارکوارت" و ... که له خاوه نانی ئه و بۆچوونه ن، چۆن ته نانهت ئازه ربایجان یا ئاترۆ پاتین که له دابه ش بوونی ئیمپراتوری هه خامه نشی "مادی بچوکی" ی پی گوتراوه، له سهر مادستان حیساب ناکه ن، له حالیکه ئه و شوینه به نیوی مادی بچوک خوی ساتراپ یا پاریزگاریه کی بچوک بووه.² به هه رحال ئه و ئاماژه پی کردنه بۆ هه له بوونی هیندیك له م پراو بۆچوونانه به سه و، ئه و دهسته له لیکۆله ره وان و لایه نگرانیان که له بۆچوونی "النورمان" بایخ به و شته خۆمالی و ناوچه بییانه ناده ن" به وته ی ا.م. دیاکونوف ته نیا ئه گه ر سهیری سه رچاوهکانی ئاشووری و نیوی تاییه تی مادی بکه ن که زۆریان به سهر وشه ی زمانی ناوچه یی له خاکی رۆژئاوا و ناوه ندی و باکوور هه یه، پی له هه له ی خویان ده نین.³

¹ پراشک و ریساله راستی یهکانی

j.vPrachek: Geschichte der Meder und perser 1. Gotha. 1906.

² هه ر ئه و سه رچاوه بهرگی 1 ل 9 (پراشک و رساله...)

³ میژووی ماد ا.م. دیاکونوف ل 72.

گەلۆ، بەرەوپییش چوونی بنی ئادەمی چەرخی بەردین لە خاکی ماد، لەگەڵ ئەو ولاتانەیی کە لەسەر ریگا و شوینی حەرەکەتی سەھۆلبەندان دانەبوون، وەک یەکن،¹ بەلام لەسەر سەردەمی بەردو مس (ئەنئولیت) دۆخەکە روونترەو بە برۆای (ھیرتسفیلد) کە بۆخۆی دۆزەرەوہی شوینە ئاوەدانەکان و جی دانیشتنی ئەو دەورو سەردەمە لە خاکی پارس (تەختی جەمشیدو ئیستەخرو...) بوو و ئەو ژیانە ھی خوارترین پادەیی عەسری حەجەر و مسەو، دەتوانی سەرچاوەی ھەلسەنگاندنی چوونەپییشی کۆمەلایەتی خاکی ماد لەوکات دابن.² ئەو تووژینەوانەیی کە لە تەپۆلکەکانی "حصار" لە دامغان و "تەپۆلکەیی گیان" لە نەھاوہندو تەپۆلکەیی "سیلک" لە دەوروپەری کاشان و بە تاییەتی دە "گووکتەپە" دا کە لە قەراخی لای رۆژئاوای دەریاچەیی ورمی کران، ئەو بۆچوونە دەسەلمینن.³ ئەو ئاسەوارەیی لەو تووژینەوانە دا دۆزراونەوہی ھی کۆتاییەکانی ھەزارەیی چوارەم و سەرەتای ھەزارەیی سێھەمی بەر لە زاییە (سەرنج بدەنە میژووی مادەکان و کۆچی ئاریاییە نووکان)

بەرۆالەت، بوونی مادەکان لەچوار ھەزار سال پێش زاییە لەو دەقەرە، ھیچ شتیئ ناگورپی، تەنیا ریکەوتی کۆچی ئاریاییەکان گورپانی بەسەر دادی، وپرای ئامارەیی ھیندیئ کەس بە کۆچی ئاریاییەکان تا دوو ھەزار سال بەر لەزاییە، بەشیئ تر لەوان ئەو ریکەوتە تا پینچ ھەزار سال دەبەنە دواوہ.⁴ ئەوہی کە دەبی سەرنجی بدریتی جیاکردنەوہی مادەکان لە قەومەکانی تری ئەو ئاوخاکەو تەواوی ئەو شتانەن کە بەر لەم کۆچ کردنە لەو دەقەرە دیتوومانە. خویندەوہی ئەم شتانەو موتالا لەم بوارە دا زۆر جار مرۆف تووشی سەرەگیژە دەکا. بۆ وینە سەعید نەفیسسی دەنووسی: "بەر لە ھاتنی ئاریاییەکان بۆ ئیرانی ئەورۆ، ھیندیئ تیرە بە شارستانیەتیئ لاوازترەوہ ژیاون کە کۆسپی ھاتنیان بۆ ئیران بوون، ئەژدایمان دواي چەند سال شەر لەگەلیان، ئەوانیان شکاندوہ و بریئ لەو تیرانەشیان دوابراو کردوہ. بە گویرەیی ئەم وتانە دەبی "ھۆنەکان، تاتارەکان و مەغوولەکان و..." کە ھیرشیان کردە سەر رۆم و ئیران و بە کورتی ھەر قەومیک

¹ ھەمان سەرچاوە ل 96 - 95.

² A. Getze. Historical Allusions in old Babylonian omen texts. jCS.1.319 بە دواوہ

³ ھیرسفلد لە ل 33 بە دواوہ.

⁴ وە سەعید نەفیسسی لە کتیبی میژووی کۆمەلایەتیئ ئیران لە دەورەیی بەر لە میژوو داو ... ل 17.

كە ھېرشى بىردە سەرخاكيك و ئەويى دەست بەسەر داگرت، لە خەلكى ئەو
ولتەى داگىريان كردوھ پيشكەوتوتورن؟!¹

دواى ئەو چەند رستەى كە بۇ ئاگادارى گوتمان دەبى ئەوھ بزائىن كە
مادەكان لەريزى ئەو قەومانە دان كە ھەر لەبنيادەوھ دانىشتووي ئاخى ماداى
گەورە واتە "ئىرانى ناوھندى تا ئەوپەرى كوردستان بوون كە لە لاي رۆژئاواش
پا تا دەورى دياربەكرو مووسل و ... دەگریتەوھ." ھەرچەند لەزۆر شوين
ئاسەواري ئەوان ديتراوھ و بيسراوھ، بەلام بىكەى سەرەكى ئەوان لە سەرزەمىنى
مانناو رۆژھەلات و باشوورى رۆژھەلاتى ئەو دەقەرە واتە ئازەربايجانى ناوھندى و
باشوورى بووھ. بە پىچەوانەى وتەى ھىندىك كەسى وەك "كلمان ھوار" كە
رابردووي ئەوان زياتر لە 1100 سالى پيش زايىن نابىنى² كەچى ئەوان لە
دیزرەمانەوھ و زۆر بەر لە و رىكەوتەى ئەو دەلئ دانىشتووي ئەو خاكە بوون،
چونكو پيشترىش لەم بابەتەوھ دواوين زياتر لەوھ لەسەرى ناپوين، چونكو ھەر
خاوەن بۆچوون و ليكۆلەرەوانى وەك دياكونوف و رىچارد فراترو ... ئەوھ
دەسەلمىنن و پىي لەسەر دادەگرن كە جەماوەرى سەرەكى مادەكان لە
گوتىيەكان و تيرەكانى كاسپى پىك ھاتوون و زياتر لە ناوھ تايبەتتەيەكانى
مادەكان كە لە سەدەكانى نۆھەم و ھەشتەمى زايىنى پا بۆ ئىمە ماونەوھ، زۆر
زەحمەتە بتوانىن ريشەى ئەو نىوانە بگەيەننەوھ سەرزمانى ئارى.³ كە ئەو
كاتەيش دەگەرپتەوھ بۆ ئەو سەردەمەى كە دواوين دەستەكانى قەومەكانى
ئارىيى كۆچەر كە پيشتر لە ژىر كاريگەرىي زمانى (ھىندو ئوروپايى) دابوون.
كەوايوو بە وەبىرھىنانەوھى پىك ھاتنى يەكەتى نىو تيرە جۆراوجۆرەكانى
ماد لە سەرەتاكانى ھەزارەى يەكەمى بەر لە زايىن و رزگار بوونيان لە
ژىردەسەلاتى عىل سالارى و رىنوئىنى ئەو قەومە بەرەو دەسەلاتى سياسى و پىك
ھىنانى رىبەرايەتى گشتى يا دەسەلاتى خويى و ... باس لەسەر مادەكان درىژە
دەدەين.

¹ ميژووي كۆمەلايەتتى ئىرانى پيش ميژوو، دەستپىكى ميژوو، سەعيد نەفىسى لاپەرەكانى 16 تا 15. كەچى ئەورۆ ھەر نىشانەيەكى

لە زيوھ و ھەسەنلوو ... دەبىين، ھەموو ھى قەومەكانى نا ئارىيى و ئەوانەن كە پيشتر لەوى بوون.

² ئىران و شارستانىيەتى ئىرانى ل 26، كۆلمان ھوار.

³ بۆ غورنە ميژووي ماد نووسىنى م. دياكونوف لاپەرەكانى 91 تا 188.

پیکهینانی دهسه لاتی ماد

وهك پيشتر باسمان كرد يه كيه تبي تيره كانى ماد سه رچاوه و هوى سه ره كى پيكهاتنى دهسه لاتی ماد بوو و، له م بابه ته شه وه قسه زور كراوه و هر كه سه بچوونى كى ده رپويه كه به ناوبانگ ترينيان روانگه ي هيردوت ميژوونوسى نيودارى يونانى كونه. ناويراو كه سيك به نيوى "ديوك يا دياكو = ديوكس يا دياؤكو" به مايه ي سه ره كى يه كگرتويى تيره كانى مادو يه كه م پيكهينهرى دهسه لاتی ماد ناساندوه. ناشكراشه كه دياؤكو له پيش دا سه ركرده ي يه كيك له هوزه كانى يه كگرتويى ماد بووه و به قهولى كوتوان له سه رده مى هيرشى سارگونى دووه مى پادشاي ئاشوور بؤ سه ر مانناو ماد، به دليل گيراوه و بؤ سووريه دوور خراوه ته وه.¹

هر چه ند ئه و داستانه ي "هيردوت" كه بؤ به دهسه لات گه يشتنى "دياؤكو" ده يگيرپته وه به روا له ت وهك شتيكى ساده و ساكار ديته به رچاو و زياتر وهك حيكايه تى مندا لان ده چئ، به لام به له به رچاو گرتنى ئه و كاتو سه رده مه ژيانى ده شته كى خه لك و راده ي زانيارى و ئاستى ئه و كاتى خه لك زياتر له گيرانه وه كانى ديكه ديته قبول كردن. حيكايه ته كه ش به مجوره يه:² دياؤكو كه له نيو هوزى خوى دا جيگه ي ريز بووه و له ژيرى و ليزانى دا به ناوبانگ بووه و، زوربه ي خه لكى هوزه كه ي خوى و بگره خه لكى لاوه كيش بؤ كردنه وه ي گريى گرفته كانيان ده چوونه لاي و هيدي هيدي قه درو ريزى له نيو هوزه كه ي خوى و خه لك دا ئه وه نده به رز بووه كه وا يان بير ده كرده وه به بئ ئه و هيچ گيروگرفتياك چاره سه ر نابئ. له هه لومه رجيكى ئاوا دابووكه كه وته بيرى كه لك وه رگرتن له م دوخه. وا ي ليها ت كه بيروكه ي "ئه گه ر دياؤكو نه بئ ولا ت ده شيوى" به شيوه يه كى سروشتى و له ريگه ي لايه نگرانى په روه رده كراوى خوى له نيو خه لك دا جيگه ي گرت و بئ غه ر زى و دلپاكى و دادپه روه رى و عه داله تى دياؤكو خو شى ئه و شته ي به ته واوى وه راست گيږا، له نه كاو هر بؤخوى را ي گه ياند كه به هوى ماندوو يه تى و كارى زورى خوى، توانا ي پيږا گه يشتن به كاروبارى خه لكى و دريژه دانى ئه و ئه ركه ي نيه و خوى له خه لك دوور خسته وه.

¹ م.م. دياكونوف ميژووى ميراتى نيران ل 117.

² ميژووه كانى هيردوت ل 76.

خۇ كىشانەۋەي "ديائۇكۆ" بوو بەھۆي پەرەسەندى دىزى و كارى خراپ لەنيو خەلك و ئەو ئالۆزىيە بوو بەھۆي ئەۋەي پياوماقوولانى ھۆز لە كۆبوونەوان دا ئەو مەسەلەيە بىننە گۆرئ. لەلايەكى دىكەشەۋە بەھۆي دارشتنى پلان لەلايەن "ديائۇكۆ" خۆيەۋە، لايەنگرەكانى لەم جۆرە كۆبوونەوانەدا قسەكەرى سەرەكى بوون و ھەموو كات قسەكانيان دىناۋە سەر ئەۋە كە بئ وەرگرتن لەزىرەكى و لىھاتوويى دىائۇكۆ ئەو نائارامى و ئالۆزىيە دريژەي دەبئ و رۆژلەگەل رۆژ خراپتر دەبئ. كارىگەرى ئەو قسانە بوو بەھۆي ئەۋەي كە ريش سىپەكانى ھۆز و خەلكى ئاسايى ھاتنە سەر ئەو باۋەرە رىبەرئىك بۆخۆيان دابنن تا كارو بارەكانيان بۆ جىبەجئ بكاو كۆتايى بەم ھەللاۋ بەزەمە بىنئ و، چونكو بەپىئ بەرنامەي دارپژراۋ ھەموو باسى لىھاتوويى و كارنامەيى دىائۇكۆيان دەكرد، كاتىك ھاتنە سەر ھەلباردى كەسىك بۆ رىبەرى قوم، ھەموو يەك دەنگ دىائۇكۆيان ھەلبارد.

ھىرۆدۆت دەنۋوسئ: يەكەم كارى "ديائۇكۆ" ئەۋە بوو كە كۆشكىكى بە خەلك ساز كاۋ چەند پارىزەرىكىشى بۆ گرت، دوايەش فەرمانى دا لە دەورى كۆشكەكەي شارىكى گەرە دروست كەن تا بىتتە ناۋەندى دەسەلات و گەلى ماد لەھەموو شوينىك بۆ كاروبارو گىرو گرتەكانيان بىنە ئەو شارە. كۆشك و شار بە دلى دىائۇكۆ لە شوينى ئەۋرۆي "ھەمەدان" دروست كراۋ نيويان نا "ھەنگماتانە، ھەگماتان يا ئەكباتان" بە ماناي شوينى كۆبوونەۋە. دىائۇكۆ داب و نەرىتىكى دەسەلاتدارەتى ئەوتۆي لە بارەگاي خۆي دامەزراند كە خەلك بەھاسانى دەستيان وئى رانەگا، پىويست بوو ئەۋەش بەرچاۋ بگرن كە ھەر كەمتەرخەمىيەك بە رىبەر بە تاوان لەقەلەم دەدرا. بەلام لەعەينى كات دا ھەر ئەو بئ غەرەزى و عەدالەتى كە لەپىش دا دەيكرد دريژەي دەدا. ئەو لەماۋەي 53 سال پاشايەتى خۆي دا قەۋمەكانى ژىردەسەلاتى خۆي يەكگرتوو كردو دەسەلاتى ريش سىپانى ھەلگرت و ھىچ كات لە ھولى ئەۋە نەكەوت كە خاكى خەلكى دىكە داگىر بكاو ھەموو كۆششى خۆي بۆ ئەۋە ۋەگەردەخست كە بناخەي دەسەلاتىكى بەھىز دابمەزىنئ و بنىادى ئەو دەسەلاتەي كە ئىتر بەناۋى "ماد" دەناسرا بەھىزتر بكا. ديارە داۋى ئەو كورپەكەي "فرەئورتىش يا

خشریته "که وته بیرې داگیر کردنی خاکی خه لکی ترو گه وره کردنه وهی ولاتی ژیر دهسه لاتی خوی.¹

"نه سکه ندهری" به سه رنج دان به قسه کانی هیرو دوت و لیکنده وهی و ناکام و هرگرتن له لایه ن که سانیکې وه "ا.م. دیاکونوف" بۆچوونه کانی کۆکردوته وه، هرچه نده دهر برینی بۆچوونی خوی تهی به لام جیگه ی سه رنجه .

ئو دهنوسی: یه که م ئه وه یه که ماده کان له "Kome" یه کانی خودموختار داده نیشن، دووهم له م ناوچانه دا هیندیک ئه میر به یارمه تی نه جیب زاده و چینه بالاده سته کان حکومه تیان ده کرد، سیهم هر ئه و ئه میر و چینه بالاده ستانه غه دریان له چین و تویره کانی ناسایی کومه لگا ده کرد. بی یاسایی سه رچاوه گرتو له م وه زعه پیویستی دامه زرانی دهسه لاتیکی ناوه ندی ده هیئا گوپی، ئه وانه به تیکرا ئه و پیویستی یان به هیز ده کرد که کوزیله یه کی تایبته له و کارگیرانه پیک بی که برویان به دهسه لاتیکی ناوه ندی خاوه ن دهسه لات هه بوو.²

ا.م. دیاکونوف له م برویا دایه که پادشایه تی "دیوک = دیاؤکۆ" له ساله کانی دهوری 788 و 745 ی پیش زاین بووه که سه رچاوه کانی ئاشووریش ئه و هیان ته ئید کردوه. کاره کانی بنه رته تی "دیاؤکۆ" تا راده یه ک گوپینی کومه لگای ماد له دهوری ده شته کی را بۆ دهوری کۆیله تی و ده سته پیکی خاک داگیر کردن له سه ر بنه مای به رپوه بردنی ولات (کشورداری) و هه روه ها ئالوگوپو ریفورم له دهسه لاتی نیزامی تایفه یی، به شپوه یه ک که دهسه لاتداره سه ره کییه کان سه رۆک عه شیره و سه رهۆزه کان بوون، وه پیش خست. له لایه کی دیکه شه وه شه رو تیک هه لچوونی نیوان تیره کان، چه وساندنه وهی هه ژاران له لایه ن دهوله مهنده کان و هه ره شه ی ده ره کی و به رده وام و زور شتی له و بابه ته بوو به هوی یه کبوونی هۆزه کانی مادو سه ره ئه نجام بوو به هوی دامه زرانی یه کی که له ناوه نده کانی گه وره ی دهسه لاتی ناوه ندی له دنیای ئه و سه رده م و پیکه یانی

¹ میژووه کانی هیرو دوت لاپه ره کانی 61 تا 59.

² له تاریکایی هه زاره کان دا لاپه ره کانی 228 و 227 به کورتکراوه یی و که لک و هرگرتن له نازده رایجان له گه شتی میژووی نیوان دا، ره حیم ره نیس نیا.

ئیمپراتوری مادو یه کهم دهسه لاتی راسته قینه و سه ربه خو له م دهقهره ئیران دا.¹

لیره دا پیویسته ئه وه بلین که هرچی دهسه لاتی ئاشوور به سهر ماد دا زیاتر ده بوو، زه مینه ی خۆپاگری و به رگری و بیری خو رزگار کردن له ژیر دهسه لاتی ئاشووری یه کان له نیو خه لک دا زیاتر ده بوو، له سه ده ی حه وتی به ر له زاین خۆپاگری و خه بات به وپه ری خو ی گه یشته، که به به ده سه ته وه گرته نی ریبه ریبه که ی له لایه ن ده سه لانداری ئه یاله تی مادی - ئاشووری "پیت کاردی" به نیوی "گشتگریتی" زور شیلگریتر له پیشوو بوو.² ئه و کات که قه ومه هیرشکه ره کانی سه کائی و کیمری گه یشته ئه و هه ریمه و له گه ل ده سه لاتی ماننا بو له ناوبردنی ده سه لاتی ئاشوور ده ستی برایه تییا ن دا ده ست یه کتر، ده وره ی لاواز بوونی ئاشوور ده ستی پی کرد "خاکیکی زور که پیشتر ئاشووری یه کان له ماننا و مادیان گرتبوو، گرتیانه وه و که وته وه ده ستی خاوه نانی سه ره کی خو ی، به شیوه یه ک که جگه له ناوه کانی "زاموا" و "پارسوا"³ له باکووری ماننا هه موو ئه و شوینانه ی ئاشوور له باکوورو باکووری رۆژه لاتی ولات گرتبوو له ده ستی ده ره یئرایه وه . به لام سه ره لاندانی ناکوکی و ناته بایی له نیو ئه و هیزه یه کگرتووانه دا که به هوی ئاشووری یه کانه وه پیک هاتبوو - گه یشته جیگایه ک که پادشای ئاشوور که چه که ی دا به پادشای سه کایه کان تا ئه و له و یه کگرتنه وه له گه ل ماده کان په شیمان کاته وه - کۆتاییان به م سه رکه و تنانه هینا و بو ماوه یه کی خه یالی ئاشووری یه کانی دلنیا کرد، هه رچه ند ده بی ئه و راپه ریینه به گه وره ترین هه نگاو له وه ده ست هینانی سه ربه ستی ماده کان بزانی ن.

¹ له و بواره دا له میژووی ماد پروانه و که لکی زوری لئ وهرگره .

² پیت کاردی که ناوه ده که ی قه لای "کار - کاشی" به مانای شه رگه ی کاسی یه کان بوو، له ده وری هه مه دانئ بووه، ئه وه خو ی یه کتیک له هۆیه کانی پیوه ندی روونی مادو کورده و کاسی یه کان که کورد بوون حاکمه که یان له ماده کان بووه که نیویشی کوردی بووه .

³ "پارسوا" ی به یه که م شوینی دانیشتنی پارسییه کان دوای کۆچیان بو ئیران داده نین و پروایان وایه که پارسییه کان دواتر ورده ورده به ره و باشووری رۆژه لاتی زاگروس چون و دواییش سه ریان له خووزستان ده ره یئنا . ئه و بۆجووته که وتۆته به رتیرادی که سانیکی وه ک دیاکۆنۆف که ده لئ "پارسوا" به نیو پارسیان نه کراوه به لکوو پارسوا له زمانی ئاشووری دا به واته ی سنوره و له بهر ئه وه ی ئه و ناوچه له حدود بووه پیران گوتوه پارسوا . چونکو ئه و باسه له چوارچێوه ی کاری ئیتمه دا نیه ، پیویست ناکا له مه زیاتر له سه ری برۆین، هه ربۆیه شه که ئه وانه ی حه ز له بابه ته که ده که ن ده بی له لاپه ره کانی 9 و 188 ی میژووی ماد، نووسینی دیاکۆنۆف پروانن .

پیوسته "خستریته یا فهراوهرتیش یا فهراوهرتیس" ی کورپی دیاؤکۆ دواى باوکی به یه کیك له دامه زینه رانی ئیمپراتوری ماد بزانی که به وتهی "هیرودۆت" نه ویان به کورپی دیاؤکۆ زانیوه، چونکو میژوو نووسانی نوئ له م بواره دا گومانیان ههیه، که چی هیچ به لگه یه کیشیان بۆ رت کردنه وهی ئەم مهسه له نیه.¹

گه لۆ "فهرهراوهرتیش" کورپ یا نه وهی "دیاؤکۆ" به زیاد کردنی خاکی ئەو ئەمیرنشینه بچووکانهی که له ده وروبهری خاکی خۆی بوون، چه ند ههنگاو له پیکهینانی دهولهتی ماد نیزیکتر بۆوه، ورده ورده ئەو پاشاگهردانییه بچووکانهی تریشی که لێی نیزیک بوون له گه ل خۆی خست.² لیره دهرفه تیکی دی هاته پێش که یه کبوونی مادو گۆتی دووپات کردۆته وه، ده توانین بلین ماده کان یه کیك له تیره کانی کورد بوون، چونکو له و کاته دا له بهر به توانا بوونی ماده کان، دراوسیه کان خۆفیان ری نیشتبوو، ئاماژه به و مهسه له ده کاو دهنووسی "گۆتی = گوتیۆم" هکان ده ستیان به سه رکیشی کردوه و... ده بی ئەوه بزانی که ئاشوورییه کان و ئاکادییه کان و... به هه موو قه ومه کانی مادو ماننایان گوتوه "گۆتی یا گوتیۆم" ههروه که له که تیهی ئاشوور "بانی پال" ی پادشای ئاشووریش دا ماد به گوتیۆم یا گۆتی نیوبراوه و له وی دا دهنووسی: " ... ئەم "شاما مۆگین" هی برای بی وه فا سوینده که ی بۆی خواردبووم به هیندی نه گرت³ و خه لکی "ئه کادو که لدانییه کان" و خه لکی قه راغ دهریاو "ئومانیکا شا" ده زانن ئەو پپی شاهانهی منی ماچ کردو منیش ئەوم کرده پاشای عیلام ههروه که پاشاکانی گوتیۆم و ئاموورو ملووخا... ئەوانی ترم دانا بوو.⁴⁻⁵ و ئەوه هه ر ئەو مهسه له یه که "ئۆلمیستیر" یش به هه له گوتوویه پارس، مه به ست هه ر ماده.⁶

¹ میژوو ده کانی هیرودۆت ل 58.

² میژووی ماد ل 334.

³ شاماشو مۆگین برای ئاشوور بانی پال بوو که به دژی براکهی راپه ری و نه وانی نیوی بردوون ده گه ل خۆی ریک خستوون و به دژی براکهی راستی کردو نه وه.

⁴ CCXIII و دوایه Assurbanipal I له وچه کانی ئاشوور وه رگه راو له میژووی ماد.

⁵ دوایین سه له کانی ده وله تی ئورارتو ل 35 نووسینی ا.م. دیاکونوف.

⁶ میژووی ئیتران ا.تی. ای اولستید چاپی شیکاگو، A.T.E. Olmstead. History of the Persian Empire Chicago 1948.

به هر حال "فهره رتیش یا خستریته" دوی 22 سال دهسه لاتداریه تی کردن به سر خه لکی ماد دا، به وتی "هیرۆدۆت"¹ له شه پیک دا که له گه ل ئاشووری یه کانی کرد، له سالی 652 یا 653 ی بهر له زاین کوژراو له شوینیک که له 10 کیلومتری شاری سابلاخ یا مه هابادی نیستاو له باشووری ده ریاچه ی ورمی له نیزیگ گوندیک به نیوی "ئیندرقاش" نیژراوه.² ئەو موغبه ره یه (گلکۆیه) ههروهک گلکۆی شایه کانی دیکه ی ئەوکات له نیوقه دی کیۆیک دروست کراوه که فه قره قای نیوه، له هیندیک کتیب به ئاماژه به ئەوینی شیرین و فه رهادی نیزامی گه نجهوی، که له سه رده می خوسره و په رویزی شاهه نشای ساسانی (فه رهادگای) پی گوتراوه که گویا ده بی فه رهاد هه لیکه ند بی (دیاره ناتوانی راست بی). ئەو کیوه له لای باشوور را وهک دیواریکی ساف له بهرد داتاشراوه و گلکۆکه یان له بهرزایی 12 متری تیدا هه لکه ندوه. له نیو ئەو ئەشکه وته ده سترده دا که شکلی چوارگۆشه ی هه یه، دریژی تایی ته خته که ی که روو به ده رگای ئەوشکه وته که یه 20 سانتیمتری ناریکی هه یه. به شی ناوه وه سی تابووتی به ردین هه لکه وتوووه که ئەوی لای چه پیان له دووه که ی دیکه که قهرینه ی یه کترن گه وره تره. میچی به ردینی ئەو غاره چوار کۆله که ی به ردینی تاشراوی له بنه که دوویان له ژووری دان و به رزتر له دوو ستوونی بهر زارکی غاره که ن. بهرزایی هه ر کۆله که یه ک 220 سانتیمتری ده وریان 176 سانتیمتره. سه روینی هه رکام له کۆله که کان به ردیکی تاییه تیان لی هاتۆته پیشه وه. هه ر کام له تابووته به ردینه کان مه ییتیکی تیدایه. وه زعی نیستا وا نیشان ده دا یه کی که له مردوووه کان گه وره و دوویان بچوک بوون. "ژاک دومۆرگان" له زمان "راولینسون" ده نووسی: "لایه کی دیواره کان ئەشکه وته که به کتیبه یه ک که به نووسینی په هله وی نووسراوه داپۆشراوه و به جه وه ریک نووسراوه که پاک بوونه وه ی بۆ

¹ میژوووه کانی هیرۆدۆت بهرگی 1 ل 102.

² له هیندیک لهو کتیبانه دا ئەو موغبه به رهیان "فه خریک" نووسیوه و شوینه که یان له نیزیگ میاندوتا و دیاری کردوه که هه لکه یه وهک له کتیبی "هیرتسفیلد" و میژووی ا.م. دیاکونوف ل 374 ر له ل 201 ی E.Hersfeld.Iran in the Anciont East له سه ر ئەو گونده و ئەو موغبه به ره له کتیبیک به نیوی ناحیه ناسی کوردستانی موکری نووسه ری کتیب به ئەندازه ی پیویست دواوه، ئەوانه ی هه ز ده که ن باشت له م مه سه له ناگادار بن با له کتیبی (لیکدانه وه ی مه سه له سروشتی، نابووری و مرۆقییه کانی کوردستان) پروان.

نیه. " به لّام ئیستا که 110 سال له لیځولینه وه که ی مۆرگان تی ده په ری، زور له پیته کانی پاک بوته وه و ناخویندریته وه.¹

له سهر ئه و موغه به ره که ده لّین گلگۆی "خشریته یا فراوهرتیش" ه و نووسهریش هر له سهر ئه و برپوایه به بابه تیکی دیکه زیاتر روون ده بیته وه، ئه ویش ئه وه یه که "کیاکسار = هوه خشه تهره" کورپی "فراوهرتیش" نه بووه، به لکوو نه وه ی بووه، چونکو له و موغه به ره دا فراوهرتیش و کورپه کانی نیژراون، که و ابوو گومانی ئه و دهسته له لیځولره وه کانی وه ک. ا. م. دیاکۆتۆف وه راست ده گه ری. له و موغه به ره یه دا رمیکیش له سهر دیوار به شیوه ی به رجه سته هه لقه ندراوه که چند به شیکی لی ماوه ته وه، به و نیشانانه ی له سهری ماوه ته وه وی ده چی پمی ئیسکیتی یا سه کایی بی که ده توانی ئه و راستیه به رخوا که "فراوهرتیش یا خشریته" به هاندانی ئاشووری په کان له لایه ن ئیسکیته کان یا سه کایه کان و هاوپه یمانه کانی ماننایه کان کوژرابن و ئه و رمه یان بو بیرخسته نه وه ی ئه و رووداوه له وی هه لکه ندوه. ئه گه ر ئه و بوچوونه په سه ند بکه ین، ئه وکات له گه ل سهرده می پاشایه تی "کیاکسار یا هوه خشه تهره" که له ساله کانی 624 تا 585 ی به ر له زایین بووه یه کده گریته وه، ته نیا ئه و ناکوکیه ی تی دا ده بینری که به وته ی دیاکۆتۆف هوه خشه تهره هر به مندالی بوته شا.²

ئه و شه په و سهرکه وتنی سه کاکان به سهر مادو ماننا دا سهره تای ده سه لاتی بیست و چند ساله ی ئه وان به سهر ئاسیا دابووه،³ به لّام له په نای ئه و حاکمیه ته دا هیندیك حکومتی ژیر چاوه دیری ئه وان که باجو خه راجیان به سه کایه کان

¹ جوغرافیای رۆژناوای ئیتران، نووسینی ژاک دومورگان، وهرگیزانی دوکتور کازم وه دیعی ل 44، دیاره ئیستا هیچ نیشانه یه ک له م نووسراوانه نه ماوه.

² میژووی ماد، له 365 و دواتر.

³ به گویره ی به لگه ی له به رده سته دا، ناوه ندی سهره کی سه کایه کانیش وه ک هی مانناییه کانی کوردستانی موکری بووه و شاری سه قز که یه کینک له شاره کانی کوردستانی موکریه و له نیوان شاره کانی مه هاباد، بانه، بۆکان و بیجار هه لکه وتوه، یه کینک له یادگاریه کانی سه کایه کانه و ئه و نیوه ش هر له ناوی شه وان وهرگیراوه و دوايه بوته سه کز، سه گزو سه قز. ئه و قه ومه که سه کاکانی رۆژناواشیان یه ده لّین (وه ک سه کاکانی رۆژه لّات له سیستان یا سه کستان بوون) سه که کانی رۆژناوا له کوتایی سه ده ی هه شته م و سهره تای قهرنی جه وته می پیش زایین، باشووری ده ریچه ی ورمی یا ماننایان گرت و شوینی سه قزیان وه ک پایته خت هه لبژارد و نیوی خویمان له سهر دانا. (بو زانیاری زیاتر کتیبه کانی ئیتران له سهره تاوه تا ئیسلام نووسینی "رۆمه ن گیرشمن" و وهرگیزانی محمد معین ص 110 و میژووی کۆمه لایه تی ئیتران له سهرده می به ر له میژوو و ده سته یکی میژوو نووسینی سه عید نه فیسی، ل 227 به دواوه و فره هنگی موعین به رگی پینجه م بره انه.

دهدا، خوڤان پاراست، لهو بهينهدا مادهكانيش له ئاكامي كارىگهري و وريايي "ههوخشه تهره = كياكسار" و دهزگاي حاكمي خوڤو كهلك وهرگرتن له شهركهري و ليژاني سهربازيي ئيسكيتهكان يا سهكاكان، خهريكي بههيزكردني هيژى جهنگاوهراني خوڤان بوون، به شيويهيك كه به وتي "هيروڊوت" ههوخشه تهر به كوشتني به كومه لي سهركردهكاني سهكا، كوڤتايي به سهروهري ئهوان هيناو له بواري سهربازي دا هيچ كه م و كورپيهكي نه بوو.

يهكيك له ئاكامه گرينگيهكاني حكومه تي چه ندين ساله ي سهكايهكان له مهلبه ندي ژير دهسه لاتي مادهكان دا برهوپه يكردي و بلاو بوونه وه ي زماني ئيراني سهكا له نيو تيرهكاني ماد دابوو، ههروهك ئه و ليكو له ره وانهي له م بواره دا موتالايان كردوه ده ليين زماني ئيراني ئيسكيتهكان كه زور له زماني ئيراني (مادهكاني ئيراني) نيزيك بووه و زوري يارمه تي داوه به پيكه ينياني پيوه ندي تيرهكاني مادو ئيسكي تي. ليژه دا ده بي ئاماژه به شتيك بكه ين يا باشتهر بلين دوپاتي بكه ينه وه كه پيشتر ئاماژه مان پي كرد - ئيسترا بوون جوغرافي زاني هاوچه رخي حه زره تي مه سيحيش له سه ر وهك يه كچووني زماني سهكايهكان و مادهكان زور دواوه، هينديك له زاناكانيش هه ر له سه ر ئه و قسه ده نووسن: له و سه رده مه دا واته (ده ستپيكي سه ده ي يه كه مي زاييني) زماني پارسي بوته زمانكي ته واو سه ربه خو. دياره ئه وه شتيكي روونه (چونكو ماوه يه كي زور له شكست هيناني مادهكان تيپه ريبوو و مه ودايه كيش له دامه زراندي هه خامه نشينه كان و سلووكيه كان و بگره له خوگرتنيشيان به سه ر چووبوو، ته نانه ت مه ودايه كيش به سه ر دامه زراندي ئه شكانيه كان دا تيپه ريبوو). ويپاي ئه وه ي له نيوان مادهكان و تيرهكاني ديكه ي ئيراني ئه و سه رده مه به ته واوي له ناو نه چووبوو و ئيستا شتيكي لي مابوو...¹، به لام تا ئه و جيگايه ي بو ئيمه ئاشكرايه تيكه لاوي ميژووي سهكايهكان له گه ل مادو له نيوخاكي مادهكان دا له سه ده ي حه وته مي پيش زايين را ده ست پي ده كا، له و كاته وه ئه وان له ده شته كاني كورا يا كور نيشته جي ده بن و تيكه ل به دانيشتواني ئه و خاكه ده بن. (هينديك له نووسه راني ئازه ربايجاني زوريان هه ول داوه ئه وان به تورك زمان بنا سينن، كه چي زورينه ي بوچونه كان له سه ر ئيراني بووني ئه وان و نيزيك

¹ ميژووي زماني نه ده بي ئازه ربايجان، نووسيني توفيق حاجي نوف ل 27 به دواوه.

بوونیان له ماده کان سوورن. یه کیک له وانهی به توندی له سهر بۆچوونی تورک بوونی سه کایه کان سووره (زه کی وه لیدی تو قان) ه که به وتهی رحیم رئیس نیا بئ هیئانه وهی هیچ به لگه یه ک هیئانی سه رچاوه یه کی وردو به لگه ی جی په سند دهنووسی: ... له سهر ئه و باوه رهم که چینی حاکم به سهر ئه و قه ومه دا تورک بوون.¹

ده بی ئه وهش بلین که نفوز کردنی زمانی ئیرانی (ئیسکیته کان) له م مه لبه نده دا تا جیگه یه ک به ره و پیش چوو که ته نانه ت له مه لبه ندی ماننا و ناوچه کانی "کاسپی" زمانیش بره وی په یدا کردبوو. هه رچه ند زۆریه ی ماده کان به زمانی ئیرانی (پارسی کۆن) قسه یان نه ده کرد، چونکو ئه و زمانه تازه بۆ هه موو قه ومه کانی ژیرده سه لاتی ماد وه ک زمانی ره سمی چاوی لئ ده کرا، یارمه تیان به بلا بوونه وهی داو منداله کانی خو شیان بۆ فیروونی زمانی ئیسکیته ی یا سه کایه ده نارده لای ئه وان.²

له سه رتاسه ری سه رده می حاکمییه تی "سه کایه کان ، سیته کان یا ئیسکیته کان"³ هه وه خشه ته ره له پلانی گه یشتن به سه ربه خو یی و پان و به رینتر کردنی مه لبه ندی ژیر ده سه لاتی خو ی غافل نه بوو، له سالی 625 ی بهر له زاین کاتی که دهستی سه کایه کانی له ده سه لات کورت کرده وه، هیژیکی چه کداری به ریکه ستنیکی تازه و چه ک و چۆلی تایبه تی ئه وکات و پیشکه وتووترین ته علماتی سه ربازی، پیک هیئا و هیئدی ئه ماره تی بچووکیش که "فه راوه رتیش" نه یه توانیوو یا ده رفه تی بۆ نه ره خسابوو وه سه ر خاکی مادیان گپری، خسته سه ر ولاتی خو ی و، هه ر که له کاری سه کاکان ته واو بوو که وته بیری پیکه یئانی که لوپه لی پیویست بۆ هه لکوتانه سه ر ئاشوورو گرتنی ولاته که یان. به جییه که لیرده دا گوئ بۆ داستانی هیرودوت له سه ر چلونا یه تی له ناوبردنی سه کایه کان شل

¹ سه رده تابه ک له سه ر میژووی گشتی تورک ل 34، که له کتبی نازده ربایجان له گه شتی میژووی ئیرانی دا ل 250 ی بهرگی یه کی وه رگرتوه.

² میژووی ماد ا.م. دیاکونوف ل 266 و کتبی ئیرانویج، لاپه ره کانی 28 تا 25.

³ میژووه کانی هیرودوت بهرگی یه که م له ل 106 به دوا. ده بی لیته نه وهش زیاد که یان که داریووش له که تبه ی خو ی دا، سه کایه کانی به "سه ک و سه کا" نووسیوه که هه ردووکیان دروستو به پی به لگه ی له به رده ست، نه وانه له ئیرانییه کانی باکوور بوونه و زمانیشیان ئیرانی بووه. بۆ زانیاری زیاتر ده توان که تبه کانی "ئیران له سه رده می ساسانییه کاند" نووسینی پرۆفیسور کریسته ن سین و، وه رگپرانی ره شید یاسه می و لاپه ره ی 10 ی حاشیه نووسی ئیرانی دیرین که له لایه ن مشیرالدوله ی پیرنیا نووسراوه بخویننه وه.

کهین.¹ ئەو دەلێ: کیاکسار یا ههوهخشهتەر به پێی پیلانی داریژراوی پێشوو گهرهکانی سهکایی بانگهێشتن کردو به مهکرو فیڵ لهو میوانیهدا خواردنهوهیهکی زۆری دهرخواردان و وای لێ کردن که ئاگیان لهخۆ نهما، دوايه ههموویانی قهتلوعام کردو، سهکایهکان که ئیتر فرماندهیهکیان نهمابوو، نهیانتوانی بهربهکهانیی لهگهڵ بکهو بهم ساکارییه شهپری سهکایهکانی لهخاکی ماد لهکۆل کردهوه.

لهسهه ئهم رووداوه و چارهنووسی سهکایهکان، قسهی زۆر کراوه، بۆ وینه له کتیبی "ئهرمیای نهبی" داهاوه: له دهیهی نۆیهمی سهدهی شهشهمی بهر لهزاین، ئیسکیتهکان له مهلبهندی ئازهربایجان پاشایهتیا دهکرد.² هیرۆدوتیش وپرای پیداکرتن لهسهه ئهو بابته دهنووسی: بهخاتری ئیسکیتهکان لهنیوان ماد و لیدی دا شهڕیک ساز بوو که ماوهیهکی زۆری خایاند (له 590 بهر لهزاین).³

گهلو ههروهک له بهشی پێوهنیدار به ماننا، نووسهری ئهم کتیبه ئاماژهی پێکردوه، هیچ گومانیک لهوه دانیه که پاشماوهیهکی زۆر له سهکایهکان که به "ئورتوکور پانتی یا تیزخودان" بهنیوبانگ بوون لهسهه خاکی ماد و کوردستان دا ماوهنهتهوه، دیاره بهشیکیان گهپانهوه خاکی خۆیان واته باشووری رووسیه. لهسهه نیشتمانی بنهپهتی ئیسکیتهکانیش ناتهبایی بۆچوون و روانگه ههیه، بهلام لهبهه ئهوهی پێوهندی به باسهکهی ئیمهوه نیه لێی دهگهڕین. له بهرنامهی نههیشتنی حکومهتی ئاشوور "ههوهخشهتەر یا کیاکسار" که لک وهرگرتن لههاوپهیمانی پهبایهخی پێ لهسههوهی ههموو شتیکی بوو. لهم ریگهیهش دا وپرای که لک وهرگرتن له جهماوهری ئهو شوپینانهی هیدی هیدی

¹ میژووهکان بهرگی 4 له ل 106 به دواوه.

² کتیبی ئیرمیای نهبی، بهرگی 5 لاپههکانی 18 تا 15 و بهرگی 6 لاپههکانی 25 تا 22 [خوا دهفرموی ئهی خانهدانی ئیسرائیل ئهوهتا من له دوورهه ئۆمهتیکتان بۆ دینم...]

³ میژووهکانی هیرۆدۆت بهرگی چوارم لاپههکانی 2 تا 4، ههروهها هیرۆدۆت له حیکایهتیکێ وک نهفسانهدا دهنووسی که چۆن ژنهکانی ئیسکیتهی له دواي نهمانی پیاوهکانیان دا مێردیان به کۆیلهکانیان کردهوه (ههمان سههچاوه و میژووی مادی ا.م. دیاکونوف ل 267) لهسهه چارهنووسی ئیسکیتهکان یا سهکایهکان له نووسراوهکانی "ب.ب. پیوتروفکی" و هیرۆدۆت (میژووهکان بهرگی 1 تا 4 و 118 تا 119) و دواتر به تایبهتی له کتیبی "سولیمیرسکی T.Sulimirski" بروان.

دهیگرتن و دهیخستنه سه رخاکی خوی، ههروهک له گهل "ماننایی و سه کایه کانیشی" کرد، یه کگرتن له گهل بابیلی به تواناشی زور بۆ گرینگ بوو که له و کات دا "نبوپلیسر یا نبوئاپیلۆسور" پاشای ئه وی بوو. "بروس" میژوونوسی بابیلی له سهر ئه و پادشایه ده نووسی: ئه و له لایهن "ساراک" دوایین پادشای ئاشوور، بۆ سه رکوتی دوژمنانی ئاشوور، چوو به بایل و بۆ رووخاندنی حکومه تی "ساراک" له وینده ری هیزو توانایه کی زوری په یدا کردو به وته ی میژوونوسه که ئه و له لایهن "ساراک" هه کرابوو حکمداری بابیل.¹

گهل "نبوپلیستر" که پیش شه پ له و هاوپه یمانه ده گهرا، له سهر بنه مای دۆستایه تییه کی که له گهل هه وه خشه ته ره هه بیوو،² روه ی لی ناو، دوایه ش ماده کان له زاگروس تیپه رین و له داوینی رۆژئاوای زاگروس له دیجله ش په پینه وه، دیواری ده وری ئاشووریان تیک رووخاندو شاری پیرۆزی "ئاشوور" یان گرت که هه موو ده سکه وتی ئاشووری تیداوو، ئه وه ی له تالان و برۆی چه ند سه ده ی ولاتانی دراوسی کۆیان کردبووه هه مووی له ویداوو.³

نوسه ری "میژووی رووداوه کانی گید" که نیوی گیدو خه لکی بابیل بووه، هه روه ها "کتسیاس" میژوونوسی تری یونانی، ریکه وتی گه مارۆدانی "نینه وا" ی پایته ختی به شکۆی گه وره ی ئاشووری سالی "613" زایینی و هیندیکیش وهک "نائوم یا ناحوم" ریکه وتی ئه و رووداوه به 612 ی بهر له زایین ده نووسن.⁴ به لام ئه وه ی که تا ئه ورو روون و دیاره ئه وه یه که رووخانی "نینه وا" له مانگی ئووتی سالی 612 ی بهرله زایین دا بووه و هه ر ئه وه ش بوته سه ره تای میژووی کوردان.

به هه رحال گرتنی ئه و شاره که چه ندین چه رخ ناوه ندی ده سه لاتداریه تی هه موو ئاسیای رۆژئاواو پایته ختی زالمانه ترین حکومه ته کانی دنیا بوو،

¹ ودرگراو له میژووی مادی دیاکونوف ل 276 و خه بهری "یوسوی" بهرگی 1 لاپه ره کانی 36 تا 37 و 10 تا 28، که به هۆی "ئه لیکساندر کیستور" له بروس ودرگراوه.

² هه وه خشه ته ره و بنوپلیسر به دوا و توویتییک دا که به یه که وه بوویانه، بوونه هاوپه یمان و کچی هه وه خشه ته ره به نیوی "ئه مینی تیدا" شیان داوه به "نبوکدنه سر" ی کوری نبوپلیسر.

³ میژووی مادو A. Keldewoy: Des Wieder erslehende Balylen Leipzig 1913 له لاپه ری 90 به دواوه.

⁴ کتیبی "ناحوم" بهرگی دووهه م لاپه ره کانی 5 تا 6.

له ریگه ی رووخاندنی به ریهستی رووباری "خوشوو" که له نيزیک شار هه لکه وتبوو،¹ هه روه ها به دواى له ناو بردن و تیکدانی دیواره گل ریژ کراره کانی دهوری شار دهستی پی کردو، هیرشکه ران توانیان بچنه ناو نینه واو تازه ئه و کات شه ری نیوشار ههنگاو به ههنگاو له نیوان په لامارده ران و پاریزه ران دهستی پی کرد: [... وای به حالئ شاریک که پر له ته له که و تالان و تاییه تمه ندیی درنده یی لی دوور ناکه ویتته وه. شهقه ی شه للاق و گره ی تاییه عاره بانان و ته په ته پی سمی ئه و ئه سپانه ی تاو ده درین، گوئی فه له که که پ ده که ن. بریقه ی شمشیران ده دره وشین و نوکه پمان تروسکه یان دی، هه ر ئیستا کوژراو یه کجار زورن و ته پۆلکه ی ته رمان به رچا و ده که وئ، به واتایه کی تر له جه نازه ی کوژراوان ته پۆلکه ساز بووه. هات و هاوار برانه وه یه ... ئا و وه سه ر کاخ گه پاره و که نیه کان به دیل گیراون و هه رکه س ده توانایی دابوو هه لگرئ کوژراوه و ئه وانی دیکه ش کران به کۆیله و...]² داگیرکه رانی ئاشوور نینه وایان و ویران کرد که له سه ر گۆی زه وی نه ما و هه موو سه روه ت و سامانی ئه و شاره یان بو ئه کباتان (هه مه دان) نارده به م شیوه یه نینه و بو هه میشه له ناوچوو.^{3,4} شای ئاشوور که فه رمان په وای دنیا یه ک بوو کۆشکی ئیمپراتوری ئاور تی به ردا و خوی و بنه ماله که ی له نیو گری ئاگر دا سووتان. ئه گه ر چی شه ر له ئاشوور دا تا سالی 609 ی به ر له زابین به شیوه ی په راکه نده، به تاییه تی له لایه ن "نبولیسیر" ی پادشای بابیل هه ر دریزه ی هه بوو... دوا یه ش ئیتر له سه ر ئاشوور باسیک نه هاته گۆری.⁵

لیره دا دیسان به لگه یه کی دیکه بو یه کبوونی مادو کورد باس ده که ین و ئه ویش ئه وه یه که ئه ورۆش ده ستییکی میژووی کوردان هه ر سالی گرتنی

¹ وەرگیراو له کتییی ئه رمیای نه بی L1. ل42 [ده ریا هاتۆته پیتشوازی بابیل و ...] له نووسینی دیوڈۆر 11 – Diod 26 تا 27 که له زمان دوو که سه وه به نیوه کانی "آئنئ" و "ئه منیت" (C.XIII ل 521) و به تاییه تی کتییی "ناناباسیس = گه رانه وه ی ده هه زار که س" نووسینی گزنفۆن، به رگی 3 لاپه ره کانی 4 و 12 و 71.

² کتییی نا نوم یا نا حوم، به رگی 1 ل 14، به رگی 2 لاپه ره کانی 3 تا 9، به رگی 3 لاپه ره کانی 1 تا 6 و 10 و 78 و

³ کو تسیاس میژوونووسی یۆنانی و ل 26 ی به رگی 2 ی Diod (دیوڈۆر).

⁴ (و.ای.ل) کۆی نووسراوه کان به رگی 31 ل 271.

⁵ "میژووی رووداوه کانی گید" و تورو دانژین F.Thureau-Dangin. La fin de l'Empire Assyrienne

نهینه وایه. سالی زایینی که ئیستا 1996 ی زایینه ده بیته سالی 2608 ی کوردی.¹

"هه وه خشه تهره" له نیوان ساله کانی 609 تا 615 ی بهر له زایین، ولاته کانی مانناو ئورارتواری گرت، له کۆتاییدا له ریگی رۆژئاواوه دیواری بهرگری "لوودی یالیدی" که وته سهرری و به هوی بهرنگار بوونه وه یان راوهستا، دوی ئه وهی پینج سال شه ری له گه ل ئه و ولاته کردو نه ی توانی سهرکه وتن وه ده ست بیئی² به هوی نیوبژیگه ری پادشای بابیل ری که وتنو په یمانیکیان پیکه وه به ست که به پیی ئه و ری که وتننامه روبراری (هالیس یا قزل ئیرماق) وه ک سنووری رۆژئاوای ئیمپراتوری مادو سنووری هاوبه شی دوو ولات له لایه ن لیدیاوه به ره سمی ناسرا، ئه وه له حالیک دابوو که له لای رۆژه لات را سنووریک دیاریکراو بو ده سه لاتی ماد نه بوو، "جورج کامیرون" شاری "ره ی" به سنووری رۆژه لاتی مادو ئیسه فه هان به سنووری باشوورو ئاتروپاتین یا ئازهر بایجانیش به هددی باکووری ئه و ولاته نووسیوه،³ له گه ل ئه وه ش دا که پارس یا پارسوما"یش له ژیر فه رمانی ماد دابوو. له مه ر سنووری رۆژئاوا ده بی بلین، چونکو له لای رۆژه لات هیچ خوراگریه که له به رانه ر حکومتی ماد دا نه کرا، سنوره که ی گه یشته "رۆژئاوای جه یحون" که به "توران" ناسراو بو و ده گه یشته "به شیک له ماوراوالنهر"⁴ هه رچه ند به وته ی ا.م. دیاکونوف، له باکووری رۆژئاواو رۆژه لات، سنووه رکانی ماد خه تیکی دیارو روونیان نه بوو.⁵

لیره دا پیویسته ئه وه باس بکه ین که له هیندیک له نووسراوه کان دا بی ئه وهی سهرنج بده نه ته وای ئه م راستیه میژوویبیانه و پیوه ندی "ماننا" و مادو هه روه ها قه ومه کانی میژوپوتامیا یا مه نزومه ی زاگرووس و مادو یه کبوونی ئه وان، جگه له جیاوازی تیره یی (واته هه موو قه ومیک بوون به لام تیره کان لیک جیاواز

¹ بۆ زانیاری له سه ر ئه م بابته سه رنج بده نه ئه و شتانه ی له م بواره دا هه ر له لاپه ره کانی ئه و کتیه به دا نووسراوه.

² شه ری مادو لیدی به شه ری "کسوف" نیویانگی ده ر کرده (585 ی بهر له میلاد) بووه. چونکو دوی ئه وهی زیاتر له پینج سالی کیشاو رۆژیش گه ر، هه ردووک لا له شه ری وه ره زو ماندوو ببوون، ئه و رۆژگه رانه یان به غه زه بی خوا داناو، دوایش به نیویکیه ری شای بابیل سولحیان کردو کیاسار کچی خوی پیشکه شی کوری پاشای لیدی کرد.

³ ئیتران له به ره بیانی میژوو دا ل 165 له جورج کامرون.

⁴ ئیترانی باستان ل 80.

⁵ میژووی ئیترانی باستان. م.م. دیاکونوف.

بوون بۆ نمونە وەك قەومەکانی کورد که تیرەکانی موکری، که لهور، زەنگەنە و جاف بەشیک لەوانن یا قەومی ئازەری که تیرەکانی شاسەوہن و قەرەپەیاغ لقیکن لەو قەومە) بەعزە کەسیک هیندیک بابەتیان نووسیوە کە بەپێچەوانە ی نووسراوەکانی خۆشیانە. بۆ وینە ا.م. دیاکونوف دەنووسی: "ئەو شەپانە گرینگییەکی دیکەشیان هەبوو، بەو واتایە کە لە ئالوگۆری رەگەزیش دا کاریگەریان هەبوو! ... بەم شیۆە مانناییەکان بەجاریک لەناو چوون و لەگەڵ مادەکان تیکەلاو بوون،¹ لە حالیک دا دەزانین کە رەگەز شتیک نیە لەناو بجی، بە تاییبەتی لەماوہیەکی کورت دا ، تا ئەو کاتە قەومیک خۆی بوونی هەیە و خاوەنی رەگەزی خۆیەتی، بە قسە ی ئەم و ئەو یا بیدەنگە لیکردن و لیئەدوانی، ئەو قەومە لەنیو ناچی. جگە لەو راستییەش کە لە بەلگەکانی بیناییە داریووش لە "شووش" یش مانناییەکانیان لەسەر ماد بەحیساب هیناوە و بە شیۆە ی رەسمی ناویکیان لە مانناییەکان نەهیناوەتە گۆری.

لە حالیک دا بەم شیۆە ئاماژەیان پێکراوە: "لەنیو مانایەکان دا خەلکیک هەبوون خەریکی کشت و کال، زیڕنگەری، بەردتاشین و هەیکەل سازکردن بوون. چونکو ئەوکات لەنیو مادەکان دا ئەم تەرزە کارو پسیۆرییە باو نەبوو، دەبی مەبەستی مانناییەکان بووین! ..."² هەرۆک زۆرجار گوتوومانە بە ئاماژە و گومانەو شتەکانیان باس کردو. ئەوہش روونە کاتیک ولاتیک حکومەتیکی سەقامگرتووی هەبی کە باسی رووداوەکانی دەکرێ هەر نیوی ئەو حکومەتە دیتە گۆری و کاریان بە نیوی قەوم و تیرەکانی دیکە نیە، با هەر لەو ولاتەش دا بژی. ئەگەر پیکهینانی ئیمپراتوری مادیش تەنیا نیوی دەسەلاتی ماد هاتۆتە بەریاس، هەر بەم هۆیەو بوو، چونکو حکومەتی تیرەیی وردە شایەکانی هۆزی لەناو چوو بوون، لە سەردەمی زنجیرە پادشایەتیەکانی دوی مادەکانیش ئەم دۆخە هەر بەردەوام بوو.

دەسەلاتی ئیخ تۆویکو (ئاستیاگ) و کۆتایی خیرای

¹ مېژووی ئیترانی باستان م.م. دیاکونوف ل 83.

² مېژووی ماد لاپەرەکانی 201 و 390 نووسینی ا.م. دیاکونوف وەرگیراو لە نازەربایجان لە گەشتی مېژووی ئیتران دا.

دهسه لاتی ماد

"هوه خشه تهر يا کياسار" هر سالی کوتايی شه پری مادو لیدی (585ی بهر له زاین) له حالیک دا که به هیترین ولاتی نه و سهرده می به جی هیشت مردو کوره که ی "نیخ توویگو" که یونانییه کان ئاستیاکسو و بابیلیه کان "ئاژدهاگ" یان پی ده گوت له سهر ته ختی دهسه لاتی ئیمپراتوریی ماد دانیشیت. میژوونوسانی دنیای باستان وهک "هیردوت"، "کوتسیاس"، "گزینفون"، "دیودور"، "نیکوی دیمشقی" و "فوتیوس" هر هه موویان له سهر دهسه لاتی "ئاژدهاگ" زیاتر له وهی که ده بوو له سهر رووداوه کان برپون حیکایه تیان نووسیوه،¹ وه کوو کتسیاس دهلی کوروش کوری پیاویکی ئاسایی بووه و به هاندانی کویله یه کی هه لاتوو، دژی ئاژدهاگ راپه ریوه و... له سهریه که نووسراوه کانی بابیلین که تا راده یه که دهوری ئاژدهاگ و خوی زانیاریمان دهده نه دهست. له هه موو نه و شتانه دا که نووسه ری نه م کتیبه موتالای کردون به و ئاکامه گه یشتوه که "ئاژدهاگ" پیاویکی سه لیم و لایه نگری جه ماوهر بووه، نه و برپویه شی له ئاکامی تیکه لی له گه ل موغه کانی زهرده شتی له و دا به هیز بوو که نه و کات له بهر تازه بوونی بیرو برواکه یان زیاتر خه لکی ئاساییان به پالپشتی خویان زانیوه و دژی زولم و زوری کویله داره کان زورداران تیده کوشان و ههروه که پیشتر ئاماژه مان پی کرده ئاکامی شکستی ئاشوور، دهوله مه ندرت بوونی دهوله مه نده کان و کویله داره کانی مادی بوو، بی گومان پشتیوانی "ئاژدهاگ" له بهرده کان و چینی خواروی کومه لگا به زیانی نه و گه وره پیاوانه و کاربه دهستانی مادی بوو که سهروهت و سامان و دهسه لاتیکی زوریان هه بوو. چونکو نه و خاوهن دهسه لاتانه نه یان ده توانی راسته و خو دژی ئاژدهاگ راوهستن و دهستیان دا به پیلانگی پراڼیکی نه هینی. له سهروهی هه موو نه و گه وره کاربه دهستانی ده و هزیری ئاژدهاگ بوو که "هارپاکی" نیو بووه و زور به زیره کی و نییه تی خراپه و له بنه وه نه و پیلانگی پراڼه ی ریبه ری ده کرد. ئاژدهاگیش که ماوه یه کی دوورو دریژ بی شه ر ژیا بوو، دهست و پی سپیلکه ببوو، زورینه ی کاتی خوی به راو و شکارو رابواردن و عیش و نوش تیپه ر ده کرد، به ته وای له پیلانگی پی دهست و پیوه ندی خوی غافل بوو.

¹ IC.Muler clesiae 1 تا 5 و لاپه ری photus.cod Lxxi 106 نووسینی "هیردوت" و کوروش نامه نووسینی گزنفون.

به لām له سهه به رامبه ره که ی ئه و (کوروش) که رابردوه که ی وه ک رابردوی زۆریه ی گه وه پیاوانی میژوو پره له چیرۆکی ئه فسانه یی به دوو ریوایه ت باس کراوه . یه کیان ئه وه یه که کوروش که زای "ناژیده هاگ یا ئیخ تۆویگۆ" بووه له کچی دووه می به نیوی ماندانا بووه . رۆژیک ناژیده هاگ له خو دا ده بینئ که داریک له زگی که که ی دا شین بووه که هه موو ئاسیای داگرتوه ، کاتیک له گه ل ته عبیرچی یان باس ده کا، پیی ده لئین که ماندانا کورپکی ده بی که ده ست به سهه هه موو ئاسیادا ده گری پاشایه تی خوشت ده گریته وه .

"ئیخ تۆویگۆ" کاتیک لیكدانه وه ی خه ونه وه که ی بیست، بۆ ئه وه ی مه ترسی ئه م خه ونه له خو ی دوور خاته وه ماندانای پیشکیش به کورپه ئه میریکی بی ناوو نیشانی ولاتی پارس کرد که نیوی "که مجویه " بوو، دوايه که کورپکیان لی په یدا بوو ئه مری به "هارپاک" ی وه زیر کرد که ئه و کورپه ساوايه له ناو به ری، به لām هارپاک که نه یده ویست ده ستی به کوشتنی ئه و کورپه گه خویناوی بی که هه مان کوروش بوو (ته سلیم به شوانیکی کرد تا له جیاتی ئه و کاره که بکا، به هه لکه وت ژنی شوانه که مندالیکی به مردوویی ببوو، هه ر که له و کاره ناگادار بوو که به میرده که ی سپیدرا بوو، کوروشی به کورپی خو ی وه رگرت و منداله مردوه که ی له جیگه ی ئه و نیشان دا.

داستانه که ی دی که به هی "کوتسیاس" میژوونوسی یۆنانی ناسراوه بریتی یه له وه که به پیچه وانه ی چیرۆکی پیشوو له خانه دانی پادشایی نه بووه ، به لکوو له سپادا زۆری لیاقه ت و کیفایه ت له خو ی نیشان داوه و به هاندانی پیاویک که به نیوی "ئیبار" ناساندوویانه و خو ی کۆپله یه ک بووه که له ته ویله ی ئه سپه کانی یه کیک له کۆپله داره کان خه ریکی مه یته ری بووه ، به دوا ی غه دریکی زۆر که له لایه ن ئه ربا به که یه وه لیی کراوه هه لاتوه و له گه ل کوروش دۆستایه تی په یدا کردوه و ئه وی هانداوه که له گه ل ماده کان شه ری بکا.

دیاره له میژووی بابیل دا هیندیک به لگه له سهه ئه وه هه ن که پیاویک به نیوی "ئوگبار" هه یه و نبوونید له سهه ری دواوه و ئه وی به یه کیک له سهه رداره کانی

کوروش له کاتی گرتنی بابیل ناساندوه،¹ به لام قبول کردنی ئه و وتهی کوتسیاس زه حمه ته.²

هرچونیک بئ راستی هرکام له م دوو چیرۆکه جیاوازییه کی ئه و تو له سهره کی مه سه له که دا پیش ناهینئو، کوروش که به هوی هاریک که وته نیو جهرگی ئه وانه ی دژی ئاژیدهاک بوون، دوا ی به پیره بردنی ئه و ئه رکه ی که بوچوونی لای پیشه وای کادوسیان پی سپیردرا بوو، روخسه تی خواست تا بچیته لای باوکی له پارس، که گه یشته ئه وئ دهستی کرد به ئاماده کاری شهر، به دوا ی سئ سال شهر له گه ل ئاژیدهاک، سهره نجام به سهری دا زال بوو، ئیمپراتوری ماد به دهستی کوروش له خانه دانی هه خامه نشی له ناو چوو. هیرودوت له باره ی شهره کانی کوروش له گه ل ئاژیدهاک ریویاتی جئ په سندی هه یه که هه ر چند به وتهی دیاکونوف زور به کورتی نووسراون به لام له راستی ئه وان دا نابئ گومانمان هه بئ.³

له هه ر حال دا شهر ی مادو پارس له 550ی پیش زاین به له ناوچوونی حکومه تی ماده کان ته واو بوو، ئه وه ی مسوگه ره ئه وه یه، ئه گه ر خیانه تی گه ره گه وره کانی مادو به تایبه تی "هاریک" ی وه زیرو هاوکاری ئه وان له گه ل کوروش نه بووایه - به له بهرچاو گرتنی ئه وه ی له رۆژه کانی ئاخو دا هاریک فه رمانده ی گشتی سوپای مادی به دهسته وه گرتبوو و سوپاکه ی خسته ئیختیاری کوروشه وه، ئیمکانی تیکشکاندنی مادو سهرکه وتنی کوروش وه دی نه ده هات.

شارستانیته و فره هنگی ماده کان

¹ میژوی ماد ا.م. دیاکونوف ل 387.

² نووسه ر وا بیر ده کاته وه که دوور نیه له سه ر بنه مای داستانی کوتسیاس، کوروش که له سهره تادا بئ ناوونیشان بووه به نیوی کوری دایک و باوکیکی شوان ده ژیا، چوو بیته ناو ئیشی سوپا و له ناکامی هه لومه رچی شیاری جیسمی و فکری به وه توانیبه تی به پله ی به رزی سپایی بگا و کانتیک له به سه رهاتی خوی ناگادار بووب، بریاری تۆله سه ندنه وه و لیخستنی باپرو هینانه خواری له ده سه لات دده او له م نیوه دا سه رو که لله ی "نیبار = نوگبار" یش دپته ناو کابه که و بو گه یشتن به نامانج هانی دده ا.

³ هه مان سه رچاوه، ل 378 و 388.

ههروهك له نیو ئه و قسه و نووسراوانه ی خۆمان دا ئاماژهكان پئی کردوه، شوپنه واریکی به قه درایه ئه وانی ئیمپراتورییه کانی هه خامه نشی و ساسانی له مادهكان به جی نه ماوه و ئه گهر ههش بی ئیستا هه ره ژیر خاك دا ماوه ته وه و دهرنه هینراوه و به پیچه وانه ی زۆر له لیكۆله ره وه كان و خاوهن بۆچوونان، هۆی بنه پهرتی ئه و کارهش، کورت بوونی ماوه ی سه قامگیری مادهكان و گرفتاری و شه پو شوور له ته وای سهرده می فه رمان په وایی ئه و دایه، چونکو ههروهك ده زانین له کاتی شکستی ئاشوور پا تا له ناو چوونی ده سه لاتی ماد نیزی که ی 53 سالی کیشاوه. سه ره پای هه مووی ئه وانه ده توانین مه ده نیه ت و فه ره نگی مادهكان له دوو قوناغدا بخرینه به رباس¹ یه کیان بهر له پیکهینانی حکومه تی پادشایی ماد و ئه وی دیکهش له و کات به دواوه. ئه وه ی پیوهندی به ده وری هه وه له وه هیه سه ده کانی پیش سه ده ی شه شه می بهر له زابینه و زۆر که مه. میعماری یان بیناسازی قوناغی یه که م که بی گومان له قوناغی دوایهش وه دوا ی که وتوون و ته کمیل تر کراوه، زۆر ساده و ساکار بووه و له خانووی یه ک قات و چوار گوشه تی نه په ریوه و زۆر جار بانه که شی ساف بووه¹ که به وته ی حوسینی سولتانه ده، هۆیه که ی که م هیزی مالی و نه بوونی ئیمکانات بۆ دروست کردنی بینا و شوینی دانیشتنی باش و شارستانانه بووه،² به لام هه رچۆنیک بووه به قسه ی "ریچارد فرای"، شاهه نشایی ماد ناوهندی فه ره نگی و دینی ئیران بووه و له هه موو شوینیک دا ره خنه ی کردوه و بلاو بۆته وه.³ به لام له بواری ئوسوولی بیناسازی ده بی سه رنج بدهینه ئه و خاله که ئاو و هه وای هه ر شوینیک ئالوگۆرپکی به سه ر چۆنیه تی بیناسازیدا دینا، ههروهك له هیندیک شوین بۆ بهرگری له دزه ی ئاوو باران و به فر یا بوونی سیبه ر له ناوچه گه رمه سیریه کان، شوینی حه یوانه کانیا ن به کۆله که ی دارو بهرد له خانووه کان زیاد ده کرد. ئه وه ی که له تویرینه وه کان دا ده ست که وتوه له گه ل خانووه کانی سه ده یه ک پیشی

¹ میژووی ماد، فەسلێ شه شه م لاپه ره کانی 325 تا 327.

² میژووی شارو شارنشینی له ئیران ل 11.

³ میراتی دیرینی ئیران، ریچارد فرای ل 126.

لادی فهرقیکی وایان نه بووه.¹ له لایه کی دیکه ژبانی ئه وان له رۆژئاوای زاگروس، زیاتر له ژیر کاریگری دابو نه ریتی بابیلییه کان دابووه، چونکو جلو به رگیان وهک هی لیلوییه کان له هه زاره ی سیهه می بهر له زایینی دابووه.

ئو بینایانه ی که له ماده کان ماونه وه وهک موغبه ره ی "فهره قا Fagaraga" له دهوری مه اباد = سابلاغ که له پیش دا باسمان کرد،² ئه شکه وتی "گارنی Garny-yaregh" له سه لماس و کونه پردی "ئیوان فه رهاد" له نیزیك ماکوو "دوکان داوود" له سه ریپلی زه هاو،³ کونه به ردی "کوپو کچ Kur ve kach" له شاره زوور³ به شی هه ره زوریان له به رد ساز کراون و خانووی قورینه ش هه ن که له توپزینه وهی دیرینه ناسه کاندای دوزراونه وه به لام زور که من. ا.م. دیاکونوف هونه ری بیناسازی ماده کان به به ره می کاری تیره کانی دیکه ی کورد وهک "لیلوییه کان" و گوتیه کان ده زانی⁴ که ئیمه ش پیمان وایه به ره می کاری تیره کانی رۆژئاوای مادن. سه نعه تکاره کانی تیره جۆراوجۆره کانی ماد کاریگری زوریان له سه ر ولاتانی دراوسی هه بووه و ئه و کونه به ردانه ی ئیستا ماون ئه و شته مان بۆ روون ده که نه وه. ئه وانه نمایه کیان هه یه که وهک ده رگای چوونه ژوور وایه، میچه کانیشیان له سه ر چه ند کۆله که ی به ردین راوه ستاون.⁵

خانمی "ئیدات پرادا" به هۆی نه بوونی ریکه وت به گومانه وه له وه ده پوانی که ئه وانه هی سه رده می ماد بن.⁶

ریکخستنی ئیداری و دۆخی ئابووری ماده کان

له رووی ئه و شتانه ی به جی ماون ده رده که وی که ریکخستنی ئیداری ئیمپراتووریی ماد تا راده یه ک وهک هی ده زگای ئیداری ئاشوورو ئۆرارتۆ بووه،

¹ له کتیبی هیرتسفیلد E.Herz Feld. Archaeological History of Iran. London بهرگی 1 له 305 به دواوه بهرگی دوهم به نیتی London 1941 iran in the Ancient East. به دوا بروانه.

² له هیندیک له کتیبه کانی وهک نووسراوه ی هیرتسفیلد یا میژووی مادی دیاکونوف که لیکۆله ره وه تازه کانی وهک ره جیم ره شیس نیا نووسه ری تازه ربایجان له گه شتی ئیران دا به هه له به و موغبه ره یه ده لئین "مه خریک" و شوینه که یان له نیزیك میان دونا و نووسیوه.

³ به هۆی نه زانین نیوه که شیان به مانای ئه و "گۆجیخ" نووسیوه.

⁴ میژووی ماد لاپه ره کانی 504 تا 505.

⁵ هونه ری ئیران له ده ره کانی ماد و هه خامه نشی، رۆمه ن گیز شهن ل 87 تا 90.

⁶ هونه ری ئیرانی دیرین (باستان) ئیدات پرادا لاپه ره کانی 193 و 194.

بەلام ھیندیک لەھی ئەوان کاملتر بوو. ھەرۆک بە وتەى دیاکونوف دوايە پارسەکانیش وەك وانیان کردو. ¹ "ساتراپ" ەکان یا ئۆستانداران = پارێزەران لە ئەیالەتە جۆراوجۆرەکان دا وەك والییەکانی ئاشووری کاروباری مالی و دادگەری و سەرباز گرتنیان لە ئەستۆ بوو، بەو جیاوازییە کە "ساتراپ" ەکان یا پارێزگاکانی ماد زۆر پان و بەرینتر لە ئەیالەتەکانی ئاشووری و ئورارتووی بوو و دەسەلاتی پارێزگارەکان کە پێیان گوتراو "خەشتەرە پێئان" زۆر زیاتر بوو. بە برۆای نوسەری کتیب ئەو وشە دەبێ بە مانای نوینەری "ھەووخشەتەرە" بووی کە ئەو شیوہ دا بەش کردنەش ھەر لە سەردەمی پاشایەتی ئەو دا جیبەجی بوو.

ژێرخانی کارکردنی مادییەکان، ئاژەلداری و کشت و کال بوو کە بەھۆی پەربەرەمی و بە پیت و بەرەکەت بوونی خاک و پان و بەرین بوونی زەویییەکانی کشت و کال بە بەرئورد لەگەڵ خاکی ئاشوورو ئورارتوو، رەونەقینکی زۆر زیاتری پەیدا کردو. چەقاندنی دارو ساز کردنی باغ بەشیککی زۆر لەخاکی مادی گرتبوو، ھەر بەم ھۆیەو لە لەوحەکانی سارگۆنی دووھەم بە بەرھەمی زۆری تری و گەنم ئاماژە کراو.

کەلک و ھەرگرتن لە گاسن و ئاوەدێری لە ریگەى کیشانی جۆگە و جۆبار کە لە ھەزارەى سیپھەمی بەر لە زایین باو بوو لە ولاتی مادەکاندا داکەوتو، ھەرۆھا چونکو نەفتیش ھەر لەم خاکە پەیدا بوو پێیان دەگوت "رۆنی مادی". ² سات و سەودا و بازرگانى لەگەڵ ولاتانی دراوسێ لە کارەکانی ئاسایی خەلکی ماد بوو و دواى گرتنی "نینەوا" و رووخانی دەسەلاتی ئاشوور سەرۆھتی گشتی و تا رادەییەك سامانی گەورە و دەولەمەندەکان و خاوەن کۆیلەکانی مادی روو لەزیادی بوو. ھەرچەند بە پیچەوانەى وتەى ھیرۆدۆت ئەکیباتان ئەو شارە سەيرو ئەفسانەییە نەبوو ³ بەلام بە وتەى "ھیرتسفیلد" ئەو تاريف و پێھەلگوتنە زیاتر لەسەر بابیل راستە. ⁴

¹ مېژووی ماد ل 332.

² ئازەربایجان لە گەشتی مېژووی ئییران دا، کە لە مېژووی ماد ل 450 وەرگیراوە.

³ مېژووەکان ل 60.

⁴ مېژووی کۆنی ئییران لەسەر بنەمای دېرینەناسی ل 49.

هر ئه و ليكوله ره وه، له زمان "پلی بیوس" میژوو نووسی یونانی دهنووسی: قه لای دسه لاتداریه تی شار زور قایم بوو، کوشکی ناوه وهی زیاتر له کیلومتری جی گرتبوو، ته واوی به شه کانی دارینی ئه و کوشکه له داری سیدر یا سه رو بوون و داره کانی میچی و داری سهر دهرگا دالانه کان به وهره قی زیپین روپوش کرابوون،¹ که ئه وانه ی شاریان گرت زیرو زیوه کانیان تونده وه و سکه یان پی لی دا.²

هونه ره کانی جوانکاری و میعماری

یه کیک له هوه کانی بنه رته تی گه شه کردنی هونه ر له هر کومه لگایه ک دا، چوونه سه ری باری ژیان و دارایی ئه و کومه لگایه یه. چونکو ئه وهی که هونه رمه ند بۆ خولقاندنی به ره میکی زور به که لک و نایاب هان ددا، هونه ردوستی تاکه کانی کومه لگا و داخوازی له لایه ن ئه وانه وه یه، دیاره ئه وانیش ئه گه ر ئیمکانی مالیان نه بی ناتوانن خوازیارو کپیاری شتیکی ئاوا بن. هوزانوانیکیش که خوازیاری بۆ به ره مه که ی نه بی، بۆ ئه وهی بژی ده ست بۆ کاریکی دیکه ده باو به م شیوه کاره هونه ریبه که ی ده خه وی و له ئاخیش دا له ناو ده چی. تیپژانی ئه و هه موو سه روته و سامانه ی له ئاکامی سه رکه و تنه کانی ئیمپراتوری مادو پیک هاتنی حکومه تی شاهه نشایی وه ک له پیش دا باسما ن کرد چینی ده وله مه ندو خاوه ن ده سه لاتی کومه لگای مادی له دارایی و ده وله مه ندی دا نو قم کردو، ببوونه خاوه نی هه موو شتیکی و بوو به هوی ئه وهی که بارو سه لیه ی ژیان بگوردری و بۆ رازاندنه وه که لک له هونه ری جوانکاری وه رگرن، له ئاکام دا دهرگا بۆ مه یدان ی تیگوشانی هونه رمه نده کان کرایه وه و مه یدانه که فره وانتر بوو و به وته ی "گیرشمن" وه ستا کاره کانی جه واهیرسازه کانی ماد نیوبانگیکی یه کجار زوریان په یدا کردو تا ئه و جیگایه چوونه پیش که داریووش بۆ رازاندنه وهی کوشکی نویی خوی داوای یارمه تی لی کردن، ئه و وه ستایانه ی له مه کته بی ئاشووری و

¹ میژووی ماد ل 508.

² میژووی بیسه سازیبه کانی ئیران، کیستی ویلسن ل 56 که قه ولی له کتیبی نازهربایجان له گه شتی میژووی ئیران باسی ده کا.

ماننایی و ئۆرارتوویی دا کاریان کردبوو¹ راهاتبوون بۆ خولقاندنی به رهه می زه قتر و بهرچاوتر له کۆشکه کانی چینی حاکم دا که له هه رچی به شکۆتر کردنی کۆشکه کانیان دا رکه بهریان له گه لّ یه کتر ده کردو که وتبوونه مهیدانیکی پان و بهرینی هه ولدان.

له سازکردنی چه کو چۆلیش دا گۆرانکاری بهرچاو به سهر ماده کان دا هاتو، هونه رمه ندان به که لک وهرگرتن له شمشيرو سوپه ری سه کایه کان و ئاشوورییه کان، هه وره ها بۆ سازکردنی زین و لغاو، ئه وه ی له توانایان دابوو کردیان. له مه پ هونه ری ماده کانه وه ده بی سهرنج بدهینه ئه وه که هه ر زانیارییه کی له م باره وه به ده ستمانه وه یه زیاتر ده گه پیتته وه بۆ کاتی پیش پیکه اتنی ئیمپراتووری ماد² وه ک شوینه واری ته پۆلکه ی "گیان" و گۆرستانی B له ته پۆلکه ی سیلک و گه نجینه ی "زیوه". که لک وهرگرتن له حه یوانات بۆ هونه ری جوانکاری و رازاندنه وه یان به شکلی جۆراوجۆر که پیی ده گوتری "سه بکی حه یوانی" تایبه تی ولاتی ماد بووه.

زمان و نووسینی ماده کان

زانیاری ئیمه له سهر زمان و نووسینی ماده کانیش زۆری که م و کووپری تیدایه و هه رچی تا ئه وپۆ گوتراوه له سهر گۆتره و گومانه وه یه. ئه وه ی مسۆگه ره و به گۆیره ی ئه و شتانه ی له ده وروبه ری ماده کان دا هه بووه و بۆمان ده رده خه ن که ئه وان بهر له پیکه پینانی ئیمپراتووری شیوه ی نووسینی خۆیان هه بووه و له سهر زمانه که شیان گومانیک نیه. به له بهرچاو گرتنی پیشینه ی دینی زه رده شت و کتیبی ئه و، ده بی زمانی ئه ویستا به زمانی ماد بزانیو، ئه وه ی له ئه ویستا دا هه یه و ئه وپۆ به ده ستمانه وه یه تا راده یه ک هه مان زمانی کوردییه که له به شی زمان و ئه ده بیاتی کورده کاندایا باسما ن کردوه و ئه وه ی که هیندیک لیکۆله ره وه پیی گه یشتوون ئه وه یه که زمان و نووسینی ماده کان هه ر ئه و نووسینی "دیرینی

¹ هونه ری ئیترانی دیرین له سه رده مه کانی ماد و هه خامه نشی، رۆمه ن گه رشمه ن.

² گه نجینه ی زیوه له ئه ندری گودار ل 271.

پارسی یا ختی هه خامه نشی ریزی هه وه له¹ "ئو که لویه لانه ی به دسته وه شن
 ئه وه نیشان ددهن که جیاوازی په کیان وه که جیاوازی نیوان نووسینی
 بزمار ی پارسی له گه ل نووسینی میخی عیلامیه. ئه وه ش به لگه یه بۆ ئه وه ی
 پارسییه کان نووسینی بزماریان له ماده کان وه رگرتوه.

له لایه کی دیکه وه مسوگر بووه که که تیبه کانی هه خامه نشی وشه گه لی زوری
 مادیان تیدایه² و جگه له مه ش وشه کانی باکووری رۆژئاوای ماد، له زمانی فارسی
 دا زور به رچاو ده که وی،³ بۆ وینه وشه گه لی وه که "میتر" که پارسییه کان پیان
 ده گوت "میشا" و میتر وشه یه کی ته واو مادییه و زور وشه ی دیکه له پارسی
 دیرین دا هه بووه و که له گه ل مادی هاوبه ش بوون.⁴

به هر حال ئه وه ی روونه ئه وه یه هه روه که گوترا زمانی نووسین له نیو
 ماده کان دا هه بووه و له م نووسینه ش دا زمانی ئه ده بیش هه بووه، هه روه که
 که تیبه کانی هه خامه نشی به زمانی ئه ده بی پیشکه وتووی ماد ده زانن، له
 حالیکدا نووسینی هه خامه نشیه کان ئارامی و عیلامی بو،⁵ هه روه که گوترا و
 هه مو و ا بیرده که نه وه که ئه گه ر ئه م نووسراوانه دست که ون (له باری نووسین
 زمانه وه وه که زمانی که تیبه کانی شایانی هه خامه نشی و وه که زمانی که تیبه کانی
 شایانی پارس ده چن.⁶ هه روه ها ماده کان نامه و عه ریزه نووسینیشیان هه بووه،

¹ میژووی ماد، ا.م. دیاکونوف ل 32 و که تیبه کانی کوروشی دووه م له A.kent.old persian Text-Lexicon New
 لاپه ره کانی 12 و 116 و ناکادمیسیه ت دوو. و نیسترووده له ل 7 به دواوه A.Meillet et E.Benveniste Grammaire
 du Vieux parse paris 1931 و هیرتسفیلد E.Herzfeld.Die Magna charta von Susa Ami، لاپه ره ی
 93 - 3. 111.

² میژووی ماد ل 340.

³ له نووسینی جوزج کامرون به ناوی G.Gameron:the Persepolis treasury Tobrlets chicago 1948
 pL.3 و سرچاوه یه کی باش بۆ موتالا له م بواره دا.

⁴ نیستینگ ویکاندری سوئیدیش له م بواره دا لینکولینه وه یه کی سهرنج راکتشی هه یه، له کتیبی Stig Wikander:Mithra en
 vieux-perse orientala.

⁵ بۆ که لک وه رگرتنی باشتر له کتیبی چاکسازی نووسین له سهرده می داریووشی یه که م دا، نووسراوی ناکادمیسیه ن و.و. استروا VDI،
 بلاوکراوه ی سالی 1951، ژماره 3 ل 186 و هه روه ها یادداشته کانی ا.م. دیاکونوف و م.م. دیاکونوف و نالبوشیتس، له به لگه کانی
 باستانی و، دوزینه وه لیکدانه وه ی به لگه کان، "یوتاکه UTAK" به شی دووه م ل 53 به دوا که لک وه رگه .

⁶ کوی میژووی مه ده نیه تی ئیرانی به ر له نیسلام "نولدکه" ل 38 به دوا.

ههروهك میژوو نووسانی كۆنی وهك هیرۆدۆت ئاماژەیان پێکردوه و ده‌لێن شكایهت و داخوازییه‌کانی خه‌لك به نووسراوه پێشكه‌شی "دیائۆكۆ" كراوه.¹

ئیمه تا ئیره چهند جار گوتومانه زمانی ماده‌كان هه‌مان زمانی ئه‌ویستایه كه ئه‌ویش زمانی كوردان بووه، هه‌ر به‌م هۆیه‌شه كه كاتی موتالا ناتوانین ئه‌وان لێك جیاكه‌ینه‌وه، دیاره ئه‌و بابه‌ته له لایه‌ن كه‌سانی‌تریشه‌وه گوتراوه، به‌لام نه زۆر به روونی و راشكاوی.² پروفیسۆر "مینۆرسکی" له‌م باره‌وه بۆچوونیکی سه‌رنج راكێشی هه‌یه كه ده‌لێ: به سه‌رنج دان به و راستییه میژوویی و جوغرافیاییه دوور نیه كورده‌كان له تێكه‌ڵ بوونی دوو قه‌ومی "ماردۆئی" و "كۆرتیوی" كه هه‌ردووك به راویژی زۆر پێچه‌وانه‌ی مادی به یه‌كه‌وه قسه‌یان كردوه، پێك هاتبی. هه‌روه‌ها كورده‌كان له چوونه پێشو و په‌ره پیدانی نفووزی خۆیان له رۆژئاوا هه‌ولیان داوه و له‌م پێناوه‌دا زۆر له شتی خۆمالی ناوچه‌یی كه غه‌یره ئاریایی بوون و به‌رواله‌ت ئاسیایی یا یافتی بوون له‌گه‌ڵ خۆ تێكه‌ڵ كردوه و له‌خۆیاندا توندوویاننه‌وه.³ پێشتریش له‌م نووسراوانه كه‌لكمان وه‌رگرتوه، به‌م جیاوازییه كه به پێچه‌وانه‌ی ئه‌وانه‌ی ریشه‌ی نژادی كوردان به مادی ده‌زانن. وهك وته‌ی (مینۆرسکی و ئاكام وه‌رگرتنی واسیلی نیکیتین) نووسه‌ری كتیب له‌سه‌ر ئه‌و باوه‌ریه كه مادو كورده‌كان هه‌موو له تیره و تایفه جۆراوجۆره‌كانی قه‌ومێك و نژادێك پێك هاتوون و زمان و نووسینیکی هاوبه‌ش كه نووسینی هه‌مووشیان هه‌ر یه‌ك بووه، ئه‌گه‌ر به وته‌ی هیندیک كه‌س كوردو ماد دانیشته‌ووی سه‌ره‌کی-خۆمالی نه‌بن،⁴ ده‌بێ ئه‌وان به كۆچه‌ریه‌كانی كۆنی ئاریایی بزانی كه له رۆژه‌لات را هاتوونه رۆژئاوا و رده و رده به هۆی ئیستراتژیکی و ئاوو هه‌وا زیاتر به‌ره‌و رۆژئاوا پالیا‌ن پێوه ناوون و له‌سه‌ر ئه‌و خاكه نیشه‌جی بوون.

¹ میژووه‌كان ل 60.

² سه‌بك ناسی یا ره‌وش ناسی، ملك الشعراى به‌هار به‌رگی 1 ل 5، كوردو كوردستان، واسیلی نیکیتین، ل 47.

³ كۆنفرانسی مینورسکی له بیسته‌مین كۆنگره‌ی نینونه‌ته‌وه‌یی رۆژه‌لاتناسان له سالی 1938 له بروكسێل پایته‌ختی بلژیک كه له لایه‌ن نووسه‌ری ئه‌م كتیبه‌وه وه‌رگێردراوه‌ته سه‌رفارسی و له‌وانه‌یه تا ئیستا چاپ كرابن.

⁴ كوردو كوردستان، واسیلی نیکیتین، وه‌رگێردراوی محمد قازی ل 54 و لیبیرگ له كتیپی "دینه‌كانی ئیترانی كۆن"دا، ل 335 و 334 و "ئه‌رانسکی" له سه‌ره‌تای فقه‌اللغه‌ی ئیترانی ل 58.